

Alicja Sikora

Ochrona środowiska naturalnego jako element składowy koncepcji „rdzenia konstytucyjności” Unii Europejskiej

1. Wstęp

Przedmiotem niniejszego opracowania jest próba wykazania, iż w aktualnym stanie rozwoju prawa Unii Europejskiej, a także na tle koncepcji globalnego konstytucjonalizmu, w tym globalnego konstytucjonalizmu ochrony środowiska oraz wyzwań związanych ze zmianami klimatu o zasięgu planetarnym, ochrona środowiska naturalnego rozumianego jako dbałość o dziedzictwo naturalne i przeciwdziałanie nieodwracalnym skutkom industrializacji oraz warunków egzystencji obecnych i przyszłych pokoleń może być rozumiana jako element składowy „rdzenia konstytucyjności” Unii Europejskiej. Rozważania na temat istnienia i zakresu tejże koncepcji mają doniosły charakter nie tylko dla porządku prawnego unijnego, lecz również w procesie emanacji i wzajemnego przenikania się wartości i zasad konstytucyjnych między porządkami prawa krajowego i Unii Europejskiej.

Relevantność ochrony środowiska dla unijnego kodu genetycznego można prześledzić zarówno na przykładzie ewolucji unijnego prawa pierwotnego, prawnosrodowiskowej dynamiki celów samej Unii, a także pro-ekologicznej linii orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE). Szczególne znaczenie dla tej analizy ma ujęcie koncepcji wysokiego stopnia ochrony środowiska naturalnego i jej materialne powiązanie, w świetle brzmienia art. 37 Karty Praw Podstawowych UE,

z zasadami integracji w rozumieniu art. 11 TFUE i zrównoważonego rozwoju w rozumieniu art. 3 TUE. Punktem wyjścia dla tezy o prawnośrodowiskowych aspektach unijnego rdzenia konstytucyjności jest analiza kilku wzajemnie powiązanych zagadnień, takich jak: znaczenie ochrony dziedzictwa naturalnego dla poszanowania wartości, na których opiera się Unia, w tym poszanowania zasady państwa prawa, koncepcja demokracji prawnośrodowiskowej oraz ujęcie prawa do środowiska naturalnego jako komponentu innych praw podstawowych. Aktualnie Unia Europejska wkracza w nowy etap rozwoju wraz z proklamacją Europejskiego Zielonego Ładu¹, którego potencjał zakłada głęboką i trwałą transformację społeczno-gospodarczą Unii w celu osiągnięcia neutralności klimatycznej. Postulat zielonej transformacji powinien stanowić jednak coś o wiele więcej niż tylko kolejny etap rozwoju wspólnego rynku. Ponadto, aby Europejski Zielony Ład stał się realną szansą na konstruowanie przyszłości Unii i jej obywateli na zasadach zrównoważonego rozwoju i poszanowania zasobów naszej planety, musi znaleźć swoje uzasadnienie w normach o walorze konstytucyjnym.

Koncepcję tę należy również analizować z perspektywy globalnej, w świetle prawa międzynarodowego i doktryny ewoluujących w kierunku uznania norm ochrony środowiska, w szczególności walki ze zmianami klimatu i ochrony bioróżnorodności jako norm o charakterze gwarancyjnym dla istnienia ludzkości i samej planety. Bogate już pod względem ochrony praw jednostki przez pryzmat ochrony środowiska orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (EKPCz) wchodzi w nowy etap wraz z uznaniem za dopuszczalną skargi sześciu młodych obywateli Portugalii, z których najmłodsza skarżąca ma 9 lat, przeciwko 33 państwom, a opartej na zarzucie braku podjęcia wystarczających działań w dziedzinie ochrony klimatu². Koncepcje praw natury i solidarności międzypokoleniowej nie stanowią już postulatów czysto doktrynalnych, lecz nabierają materialnej treści w orzecznictwie sądów w wielu częściach świata poprzez przyznanie ochrony prawnej komponentom przyrody³. W prawie

---

1 Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego Rady Europejskiej, Rady, Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, Europejski Zielony Ład, COM(2019) 640 final.

2 Skarga nr 39371/20, *C. Duarte Agostinho i in. przeciwko Portugalii i in.* Por. < <https://youth4climatejustice.org> >, dostęp: 5 lipca 2021 r.

3 < <http://www.harmonywithnatureun.org/rightsOfNature> >, dostęp: 5 lipca 2021 r.

i orzecznictwie sądów najwyższych i konstytucyjnych krajów Unii coraz wyraźniej akcentuje się niezbywalny charakter norm prawnośrodowiskowych i konieczność efektywnego wdrażania norm konstytucyjnych dotyczących praw i obowiązków ochrony środowiska. Zjawisko *climate change litigation*, której symbolem jest holenderska sprawa *Urgenda*⁴, odmieniło rolę sędziów prawa krajowego w procesie wykładni konstytucyjnych obowiązków spoczywających na władzach państw członkowskich w dziedzinie ochrony środowiska i walki ze zmianami klimatu⁵.

2. Pojęcie „rdzenia konstytucyjności” Unii Europejskiej – konstytucyjny wymiar unijnego porządku prawnego

Dla systemu prawa Unii Europejskiej, jako systemu o charakterze ponadnarodowym⁶, koncepcja konstytucjonalizacji stanowi jeden z kluczowych przejawów zarówno autonomii unijnego porządku prawnego, jak i dynamiki jego ewolucji i legitymizacji, w tym legitymizacji demokratycznej. Konstytucyjny wymiar unijnego porządku prawnego, mimo iż wyrasta z tradycji państw członkowskich oraz międzynarodowych standardów, w szczególności ochrony praw człowieka, odzwierciedla aspiracje odrębne zarówno w odniesieniu do prawa państw członkowskich, jak i prawa międzynarodowego. Unia Europejska zakłada bowiem integrację na różnych płaszczyznach (gospodarczej, rynkowej, monetarnej i socjalnej), w tym konstytucyjnej. Koncepcja integracji konstytucyjnej nie oznacza jednak „przejęcia” konstytucyjnych porządków krajowych, lecz ich odpowiednie zakwalifikowanie z perspektywy prawa unijnego⁷. Pojęcia konstytucji, konstytucjonalizmu i konstytucjonalizacji w odniesieniu do Unii Europejskiej, w kontekście fundamentów aksjologicznych w rozumieniu art. 2 TUE i kluczowego dla rozwoju Unii jej rozumienia jako wspólnoty prawa, nabierają szczególnego znaczenia na tle wielopłaszczyznowego modelu unijnego porządku prawnego i samej

---

4 Wyrok Hoge Raad z 12 grudnia 2019 r., *Stichting Urgenda*, NL:HR:2019:2007, tekst wyroku w języku angielskim: < <https://www.urgenda.nl/wp-content/uploads/ENG-Dutch-Supreme-Court-Urgenda-v-Netherlands-20-12-2019.pdf> >, dostęp: 5 lipca 2021 r.

5 J. Setzer, R. Byrnes, *Global...*

6 J.H.H. Weiler, *Supranational...*

7 Ch. Callies, G. van der Schyff, *Constitutional...*, s. 3.

Unii, która nie jest państwem i w zamierzeniu autorów traktatów nigdy podmiotem o cechach państwa być nie miała⁸. W świetle orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości UE traktaty założycielskie, stanowiące podstawową kartę konstytucyjną Unii⁹, w odróżnieniu od zwykłych umów międzynarodowych ustanowiły nowy porządek prawny, dysponujący własnymi instytucjami, na rzecz którego państwa ograniczają w coraz szerszym zakresie swoje prawa suwerenne i którego podmiotami są nie tylko państwa członkowskie, ale i pochodzące z nich jednostki¹⁰. Pomimo złożoności „konstytucyjnej konfuzji”¹¹ charakteryzującej Unię i pytań, na ile i czy konstytucjonalizm jest adekwatną koncepcją dla UE¹², mając na uwadze aksjologię Unii, jej cele, zadania, katalog praw i wolności, organizację, źródła prawa, zasady jego tworzenia, normy kształtujące relacje i kompetencje Unii oraz państw członkowskich, Unia Europejska stanowi „wspólnotę konstytucyjną”¹³ lub też „konfederację” lub „unię konstytucyjną”¹⁴. W tym ujęciu konstytucyjny wymiar Unii bliski jest idei konstytucjonalizmu rozumianego jako coś więcej niż „konstytucja”, czyli jako: „emanacja wartości będących podstawą materialnych i proceduralnych instytucji danej konstytucji, oznacza posiadanie przez państwo (społeczność) konkretnego jej typu”¹⁵. W szczególności: „wyrazem, a jednocześnie warunkiem, procesów konstytucjonalizacji prawa UE są wykształcone w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE) zasady rządzące relacją prawa unijnego i krajowego”¹⁶, wśród których widnieją zasady bezpośredniego skutku, pierwszeństwa, autonomii i efektywności.

---

8 Opinia TSUE z 18 grudnia 2014 r., 2/13, *Przystąpienie Unii do europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, EU:C:2014:2454, pkt 156.

9 Wyrok TSUE z 23 kwietnia 1986 r., *Les Verts przeciwko Parlamentowi*, 294/83, EU:C:1986:166, pkt 23.

10 Opinia TSUE z 18 grudnia 2014 r., 2/13, *Przystąpienie Unii do europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, EU:C:2014:2454, pkt 157 oraz wyrok TSUE z 10 grudnia 2018 r. w sprawie C-621/18, *Wightman i in.*, EU:C:2018:999, pkt 44.

11 I. Pernice, *Does...*, s. 75–99.

12 M. Poiaras Maduro, *The importance...*

13 S. Biernat, *Unia...*, s. 111–122.

14 I. Pernice, *Europäisches...*

15 T. Widłak, *O konstytucjonalizacji...*, s. 50; A. Peters, *Compensatory...*, s. 582.

16 A. Sołtys, *Cechy...*, s. 238.

Zjawisko wielopoziomowej przestrzeni konstytucyjnej zakłada współistnienie i interakcje zarówno norm prawa Unii i państw członkowskich, jak również perspektywę „globalnego konstytucjonalizmu” (*global constitutionalism*), uznawanego za formę przenikania i kwestionowania dotychczasowych, tradycyjnie pojmowanych hierarchii norm i koncepcji legitymizacji w świetle nowo powstających standardów o regionalnym lub globalnym zasięgu¹⁷. Co istotne dla koncepcji globalnej konstytucji (*global constitution*), to odrzucenie więzów między konstytucją i państwowością¹⁸, tak relewantne w kontekście modelu Unii Europejskiej.

W toku rozważań o wyzwaniach natury konstytucyjnej stojących przed Unią jako nie-państwem, ale jako wspólnotą państw, narodów i jednostek to właśnie synergia konstytucyjnych koncepcji, zasad i wartości, ale również ich konfrontacja przyczynia się do powstania autonomicznego *substratu* o charakterze ponadnarodowym. W złożonym kontekście multicentrycznego, wielopoziomowego konstytucjonalizmu¹⁹ pojęcie „unijnego rdzenia konstytucyjności” (*EU’s constitutional core*) wypracowane w doktrynie prawa unijnego na podstawie orzecznictwa TSUE ma charakter zarówno systematyzujący, jak i podniosły ustrojowo²⁰. Pojęcie rdzenia konstytucyjności oznacza: „niewyczerpującą listę strukturalnych komponentów prawa Unii i wartości wyrażonych w art. 2 TUE, które nie mogą być przedmiotem rewizji traktatowej”²¹. Pojęcie to wykracza poza tradycyjny model unijnej hierarchii norm i zakłada niemożność regresu konstytucyjnego czy też odejścia od „materialnego jądra” prawa Unii. Oznacza ono zatem, podobnie jak w nauce krajowych porządków prawnych²², istnienie granic zmiany Konstytucji²³ czy też „kanonu kon-

17 A. Wiener, A. Lang, J. Tully, M. Poiares Maduro, M. Kumm, *Global...*, s. 6.

18 J. Habermas, *The Constitutionalization...*; H. Brunkhorst, *A Polity...*; H. Brunkhorst, *State...*

19 I. Pernice, *Multilevel...*, s. 541–562.

20 J. Kokott, Ch. Sobotta, *The Charter...*

21 A. Rosas, L. Armati, *EU...*, s. 43.

22 A. Albi, S. Bardutzky, *Revisiting...*, s. 15.

23 Y. Roznai, *Unconstitutional...*, 2013; Y. Roznai, *Unconstitutional...*, 2016; L. Garlicki, *Normy...*; R. Piotrowski, *Zagadnienie...*, s. 275; M. Wyrzykowski, M. Ziółkowski, *Konstytucyjne...*, s. 1–15; G. Halmai, *Transitional...*; I. Jarukaitis, G. Švedas, *The Constitutional...*; por. wyrok litewskiego Trybunału Konstytucyjnego z 11 lipca 2014 r., nr 16/2014–29/2014, < <http://www.lrkt.lt/lt/teismo-aktai/paieska/135/ta24/content> >, dostęp: 5 lipca 2021 r.; wyrok litewskiego Trybunału Konstytucyjnego z 30 lipca 2020 r., nr KT135-N11/2020, < <https://www.lrkt.lt/en/>

stytucji²⁴ oraz definiuje pojęcie „norm relatywnie niezmiennych”²⁵ na płaszczyźnie unijnego porządku prawnego²⁶.

Ukonstytuowane w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości pojęcie „rdzenia konstytucyjności” rozumieć można jako swoisty „kod genetyczny”²⁷ czy też kwintesencję unijnego porządku prawnego. W Opinii 1/91 po raz pierwszy TSUE odwołał się do pojęcia „fundamentów Wspólnoty” (*the very foundations of the Community*)²⁸, sugerując, że pewne elementy prawa unijnego mają charakter niezmienny²⁹ i nie mogą być przedmiotem rewizji traktatowej³⁰. Jednak dopiero w wyroku w sprawie *Kadi I* TSUE jednoznacznie potwierdził istnienie rdzenia konstytucyjnego unijnego porządku prawnego³¹. Trybunał orzekł, że: „że zobowiązania nałożone umową międzynarodową nie mogą skutkować naruszeniem zasad konstytucyjnych traktatu WE, wśród których znajduje się zasada, zgodnie z którą wszystkie akty wspólnotowe powinny przestrzegać praw podstawowych, przy czym przestrzeganie to stanowi przesłankę ich zgodności z prawem, a kontrola, czy przesłanka ta jest spełniona, należy do Trybunału w ramach zupełnego systemu środków prawnych ustanowionego w tym traktacie”³². Trybunał Sprawiedliwości rozstrzygnął, że wśród fundamentalnych komponentów prawa Unii widnieją zasady „wolności, demokracji, jak również poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności, zawartych w art. 6 ust. 1 UE”³³ i potwierdził ich bezwzględnie niepodważalny i niepodlegający zmianie status, włączając

---

court-acts/search/170/ta2220/content >, dostęp: 5 lipca 2021 r.; I. Ziemele, *Role...*; T. Lalik, *The Slovak...*, s. 328–343.

24 R. Teitel, *The Constitutional...*

25 L. Garlicki, *Normy...*, s. 140, 153; L. Garlicki, Z.A. Garlicka, *External...*, s. 343–368.

26 Szerzej B. Marciniak, *The core...*

27 Y. Roznai, *Unamendability...*

28 Opinia TSUE z 14 grudnia 1991 r., 1/91, *Projekt porozumienia o Europejskim Obszarze Gospodarczym*, EU:C:1991:490.

29 A. Rosas, L. Armati, *EU...*, s. 43.

30 N. Lavranos, *Revisiting...*

31 Wyrok TSUE z 3 września 2008 r., C-402/05 P, *Kadi i Al Barakaat International Foundation przeciwko Radzie i Komisji*, EU:C:2008:461.

32 Wyrok TSUE z 3 września 2008 r., C-402/05 P, *Kadi i Al Barakaat International Foundation przeciwko Radzie i Komisji*, EU:C:2008:461, pkt 285.

33 Wyrok TSUE z 3 września 2008 r., C-402/05 P, *Kadi i Al Barakaat International Foundation przeciwko Radzie i Komisji*, EU:C:2008:461, pkt 303.

„zasady ochrony praw podstawowych, która obejmuje kontrolę przez sąd wspólnotowy zgodności z prawem aktów wspólnotowych pod kątem ich zgodności z prawem”³⁴. W wyroku w sprawie *Wightman* Trybunał przypomniiał: „znaczenie wolności i demokracji, wartości zapisanych w motywach drugim i czwartym preambuły traktatu UE, zaliczanych do wspólnych wartości, o których mowa w art. 2 tego traktatu oraz w preambule Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej, i należących w tym znaczeniu do fundamentów porządku prawnego Unii”³⁵. W doktrynie przyjmuje się zatem, że do rdzenia konstytucyjności Unii Europejskiej należą zasady demokracji, ochrony praw podstawowych i solidarności³⁶ lub też zasady państwa prawa, demokracji i solidarności³⁷.

Proklamacja unijnego rdzenia konstytucyjności ma kolosalny wpływ na zrozumienie istoty i struktury porządku prawnego Unii Europejskiej. Koncepcja nieprzekraczalnych granic rdzenia konstytucyjności w unijnym porządku prawnym jest również proklamacją autonomii prawa unijnego.

W orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości autonomia unijnego porządku prawnego ujmowana jest poprzez pryzmat struktury kompetencyjnej określonej w traktatach, przy zastrzeżeniu wyłącznej kompetencji TSUE do kontroli jej przestrzegania³⁸. Autonomia prawa Unii znajduje, w świetle orzecznictwa, uzasadnienie:

w zasadniczych cechach Unii i jej prawa obejmujących konstytucyjną strukturę Unii, jak również samą naturę owego prawa. Prawo Unii charakteryzuje się bowiem tym, że pochodzi z niezależnego źródła, jakie stanowią traktaty, swoją nadrzędnością względem prawa państw członkowskich oraz bezpośrednią skutecznością szeregu przepisów znajdujących zastosowanie do obywateli państw członkowskich i samych tych państw. Owe cechy charakterystyczne

34 Wyrok TSUE z 3 września 2008 r., C-402/05 P, *Kadi i Al Barakaat International Foundation przeciwko Radzie i Komisji*, EU:C:2008:461, pkt 304.

35 Wyrok TSUE z 10 grudnia 2018 r. w sprawie C-621/18, *Wightman i in.*, pkt 62.

36 D. Sarmiento, *The EU's...*, s. 177–205.

37 A. von Bogdandy, *Constitutional...*, s. 12–34.

38 Wyrok TSUE 20 kwietnia 2018 r., C-284/16, *Achmea*, EU:C:2018:158, pkt 32 oraz opinia TSUE z 18 grudnia 2014 r., 2/13, *Przystąpienie Unii do europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, EU:C:2014:2454, pkt 201.

doprowadziły do powstania ustrukturyzowanej sieci zasad, przepisów i wzajemnie zależnych od siebie stosunków prawnych wiążących wzajemnie samą Unię i jej państwa członkowskie, jak również te państwa między sobą³⁹.

Wyłączność kompetencji TSUE i autonomiczny charakter porządku prawa unijnego nie oznaczają jednak systemu o charakterze hermetycznym. Wręcz przeciwnie, założeniem wielopoziomowego i globalnego konstytucjonalizmu jest czerpanie przez prawo unijne z dziedzictwa międzynarodowych i krajowych koncepcji konstytucyjnych oraz odpowiednie zaklasyfikowanie tychże źródeł z perspektywy prawa UE.

Legitymizacja Unii stanowi z kolei jeden z aspektów procesu ujmowanego w literaturze jako konstytucjonalizm orzecznicy (ang. *judicial constitutionalism*) Trybunału Sprawiedliwości, który wypełniając rolę konstytucyjnego architekta prawa Unii w imię poszanowania zasady państwa prawa, nie tylko ukształtował unijny porządek prawny, ale też ukonstytuował tenże porządek⁴⁰. Tak widziana rola Trybunału Sprawiedliwości łączy się ściśle z jedną z teorii integracji europejskiej, czyli integracji przez prawo⁴¹.

Od czasu deklaracji Schumana z 1950 r. Wspólnoty i Unia stały się swoistym „laboratorium transpozycji idei rządzenia poza państwem na konkretne procedury i instytucje”⁴². Problematyka legitymizacji prawa unijnego powraca regularnie pod kątem mechanizmów tworzenia i wdrażania prawa unijnego⁴³, łącznie z krytyką koncepcji konstytucjonalizmu w ramach nauki prawa europejskiego⁴⁴. Unijnemu modelowi rządzenia przypisuje się zjawisko „nadkonstytucjonalizacji” (*overconstitutionalisation*), oznaczające proces przekładania wyborów społeczno-gospodarczych poszczególnych państw członkowskich nieprzynależących do

---

39 Wyrok TSUE 20 kwietnia 2018 r., C-284/16, *Achmea*, EU:C:2018:158, pkt 32 oraz opinia TSUE z 18 grudnia 2014 r., 2/13, *Przystąpienie Unii do europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, EU:C:2014:2454, pkt 201, 165–167.

40 J.H.H. Weiler, *Revisiting...*

41 J.H.H. Weiler, *Integration...*; L. Azoulay, „*Integration...* Szerzej o teoriach integracji – R. Grzeszczak, *Teorie...*

42 M. Telò, A. Weyembergh, *Supranationality...*, s. 3–25.

43 N. Levrat, *Implications...* s. 26–44.

44 M. Rasmussen, D.S. Martinsen, *EU...*, s. 251–272.

sfery konstytucyjnej krajowej na normy unijnego prawa pierwotnego⁴⁵, co przyczynia się co prawda do stabilności ram prawnych, ale przy założeniu ograniczonego zakresu ich zmian, jako że stają się prawem pierwotnym⁴⁶. Trybunałowi Sprawiedliwości zarzuca się również zbyt daleko idącą emancypację i ekspansję wykładni prawa unijnego prowadzącą do nad-konstytucjonalizmu (*over-constitutionalism*), dla której z kolei rozwiązaniem jest propozycja pluralizmu interpretacyjnego⁴⁷. Warto zauważyć, że jednym jednak z podstawowym problemów metodologicznych w kontekście analizy modelu unijnego porządku prawnego, co widać na przykładzie rozważań o deficycie demokratycznym Unii Europejskiej, jest próba transpozycji instytucji i instrumentów prawa krajowego na poziom unikatowego modelu unijnego, pomimo uznania specyfiki ponadnarodowego lub też „post-narodowego” i wielopoziomowego modelu rządzenia i konstytucjonalizmu w Unii Europejskiej⁴⁸.

Chociaż w literaturze trafnie wskazuje się na oczywisty związek między konstytucjonalizacją a legitymizacją porządków prawnych⁴⁹, w przypadku prawa Unii legitymizacja systemu prawa unijnego, jak i samej roli i statusu Trybunału Sprawiedliwości, są ściśle ze sobą powiązane⁵⁰. Od początku istnienia Wspólnot Europejskich TSUE poszukiwał form legitymizacji nowego porządku prawnego, których przejawem są ustrojowe zasady prawa Unii, a w szczególności ochrona praw podstawowych⁵¹. Trybunał odegrał tym samym unikatową rolę w procesie legitymizacji i integracji europejskiej przez jego jurydyzację⁵². Należy jednak podkreślić, że jest to proces zakorzeniony w samej ewolucji unijnego porządku prawnego oraz orzecznictwa TSUE⁵³. To zatem poprzez nieustanne odkrywanie, w procesie orzeczniczym, nowych lub nowo interpretowanych norm i zasad prawa Unii, w procesie wykładni literalnej, historycznej,

45 J. Shaw, *The European...*, s. 98–132.

46 J. Shaw, *The European...*, s. 98–132.

47 G. Davies, *Does...*, s. 358–375.

48 A. Sikora, *Zagadnienia...*, s. 469.

49 T. Widłak, *O konstytucjonalizacji...*

50 E. Sharpston, G. De Baere, *The Court...*, s. 123–150.

51 S. De Vries, *The Protection...*, s. 59–96.

52 R.D. Keleman, S.K. Schmidt, *The Power...*, s. 1.

53 F. Jacobs, *The Court...*, s. 49–59, 50.

kontekstualnej, teleologicznej i systemowej⁵⁴, Trybunał pełni rolę „motoru integracji”⁵⁵ oraz dokonuje systematyzacji niezwykle rozbudowanego unijnego prawa wtórnego⁵⁶, w szczególności w kontekście współpracy z sądami krajowymi na podstawie art. 267 TFUE, która to procedura stanowi kluczowy wymiar unijnego systemu ochrony prawnej⁵⁷. Ta misja Trybunału zależy jednak od stopnia legitymacji orzecznictwa, która musi wynikać z „indywidualizującej struktury proceduralnej i demokratycznej aprobaty prawa stosowanego następnie przez sądy”⁵⁸. Pomimo niekwestionowanego wkładu Trybunału w proces legitymizacji samej Unii i zasad unijnego porządku prawnego, to właśnie na płaszczyźnie konstytucyjnej w kontekście europejskiego modelu ustrojowego o wielopoziomym charakterze TSUE zmuszony jest do poszukiwania „równowagi konstytucyjnej”⁵⁹, a dialog z sądami konstytucyjnymi okazuje się punktem krytycznym dla autorytetu samego TSUE⁶⁰. Z drugiej strony sądy konstytucyjne wraz z Trybunałem Sprawiedliwości stanowią niezaprzeczalnie *Europäische Verfassungsgerichtsverbund*⁶¹. Jednym z ważnych elementów tej debaty jest problematyka poszanowania tożsamości narodowej w rozumieniu art. 4 ust 2 TUE i granic jej poszanowania w procesie integracji europejskiej⁶². Pojęcie tożsamości konstytucyjnej rozumiane jest jako kwintesencja fundamentalnych wartości i zasad danego systemu prawnego lub też zestaw norm konstytucyjnych o charakterze niezmiennym (*unamenable, unalienable*)⁶³.

Czy ochrona dziedzictwa naturalnego, ujęta jako wartość *per se* lub emanacja zasady solidarności, może stanowić komponent kodu genetycznego Unii Europejskiej?

---

54 X. Groussot, *General...*, s. 10.

55 F.W. Sharpf, *Perpetual...*, s. 127–139.

56 Ch. Möllers, *Pouvoir...*, s. 169–204.

57 Wyrok TSUE z 27 lutego 2018 r., C-64/16, *Associação Sindical dos Juízes Portugueses*, EU:C:2018:117.

58 Ch. Möllers, *Three...*, s. 157.

59 W. Sharpf, *Perpetual...*, s. 134.

60 M. Claes, M. de Visser, P. Popelier, C. van de Heyning, *Introduction...*; D. Thym, *Attack...*, s. 235–250.

61 A. Voßkuhle, *Multilevel...*

62 M. Claes, *Negotiating...*, s. 205–234.

63 A. Śledzińska-Simon, M. Ziółkowski, *Constitutional...*, s. 243–267.

3. Ochrona środowiska i walka ze zmianami klimatu jako postulat uniwersalny

W kontekście krystalizacji fundamentów unijnego porządku prawnego w dobie globalizacji standardów konstytucyjnych, na szczególną uwagę zasługuje postulat konstytucyjnego wymiaru działań Unii i państw członkowskich w dziedzinie ochrony środowiska w celu zwalczania nieodwracalnych zmian i zagrożeń ekosystemów Ziemi oraz różnych form życia, w tym życia ludzkiego.

Patrząc na genezę Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej, próżno szukać odniesień do ochrony środowiska naturalnego wśród przesłanek traktatów założycielskich i konstytucyjnego orzecznictwa TSUE z lat 60-tych XX wieku. Konstytucyjny wymiar ochrony środowiska wydaje się wręcz nieadekwatny dla porządku prawnego ukierunkowanego, szczególnie w pierwszych latach swojego istnienia, na współpracę o charakterze gospodarczym i pokojowe zarządzanie zasobami węgla i stali. Fakt ten nie powstrzymał Trybunału Sprawiedliwości, na dwa lata przed traktatowym ustanowieniem unijnej polityki ochrony środowiska w Jednolitym Akcie Europejskim (JAE), od proklamowania ochrony środowiska za cel Wspólnoty oraz potwierdzenia, że swobody rynku wewnętrznego nie mają charakteru absolutnego i mogą być ograniczane w imię względów interesu ogólnego, takiego jak ochrona środowiska⁶⁴.

Podobnie jak w przypadku proklamowania ochrony praw podstawowych jako zasad ogólnych prawa unijnego, ochrona środowiska weszła do kanonu nie tylko polityk unijnych, ale również przesłanek jego rozwoju ustrojowego. Ewolucja prawa ochrony środowiska w unijnym porządku prawnym przejawia się nie tylko poprzez intensywność regulacyjną, ale przede wszystkim poprzez wyniesienie koncepcji prawno-środowiskowych do rangi zasad ustrojowych Unii Europejskiej i ujęcie ochrony środowiska w Karcie Praw Podstawowych, co – w połączeniu z pro-ekologiczną wykładnią prawa Unii przez Trybunał Sprawiedliwości – przemawia za konstytucyjnym wymiarem ochrony środowiska w prawie Unii⁶⁵. W obecnym kształcie rozwoju prawa Unii ochrona

---

64 Wyrok TSUE z 7 lutego 1985 r., 240/83, *Procureur de la République przeciwko Association de défense des brûleurs d'huiles usagées (ADBHU)*, EU:C:1985:59.

65 A. Sikora, *Constitutionalisation...*

środowiska stanowi wszechobecny, a nawet niezbędny aspekt systemu prawa unijnego. Wśród zasad, które odegrały rolę w tym procesie, należy wskazać zasadę integracji w rozumieniu art. 11 TFUE oraz zrównoważonego rozwoju ujętą w art. 3 Traktatu o Unii Europejskiej (TUE), a także sądową wykładnię zasad prawnośrodowiskowych, takich jak zasada ostrożności oraz działania zapobiegawczego z art. 191 TFUE. Za kluczową jednak dla procesu konstytucjonalizacji ochrony środowiska w prawie unijnym należy jednak uznać koncepcję wysokiego poziomu ochrony środowiska naturalnego w rozumieniu art. 3 TUE, art. 191 TFUE oraz art. 37 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej⁶⁶. Konstytucyjnego wymiaru ochrony środowiska w unijnym porządku prawnym należy również poszukiwać w ustrojowych podstawach systemu prawa Unii, wartościach i zasadach, na których opiera się Unia, a które ujęte są w art. 2 TUE. Szczególną rolę w kontekście wyzwań prawnośrodowiskowych odgrywa zasada solidarności, która – w świetle opinii rzecznika generalnego Bota – oznacza: „kwintesencję tego, co stanowi zarówno rację bytu, jak i cel projektu europejskiego”⁶⁷. Od czasu wejścia w życie traktatu z Lizbony w art. 3 TUE widnieje również pojęcie solidarności międzypokoleniowej, a równość międzypokoleniowa stanowi z kolei jeden z przejawów koncepcji zrównoważonego rozwoju „wyrażającego prawnośrodowiskową filozofię traktatów”⁶⁸. Warto zwrócić uwagę na ewolucję zasady solidarności w dziedzinach sektora prawa unijnego, nie tylko jako myśli przewodniej, ale również jako wzorca kontroli legalności aktów prawa unijnego⁶⁹.

W literaturze wyróżnia się kolejne etapy przenikania wspólnego rynku czy też europejskiego modelu rządzenia przesłankami o charakterze prawnośrodowiskowym⁷⁰. Ewolucja Unii i unijnego prawa ochrony środowiska wchodzi aktualnie w kolejny etap ekologicznego, zrównoważonego

66 A. Sikora, *Konstytucjonalizacja...*, s. 4–17.

67 Opinia rzecznika generalnego Y. Bota z 26 lipca 2017 r., sprawy połączone C-643/15 i C-647/15, *Republika Słowacka i Węgry przeciwko Radzie Unii Europejskiej*, EU:C:2017:618, pkt 17.

68 S. Kingston, *Flexibility...*, s. 336–361.

69 Wyrok TSUE z 20 października 2017 r., sprawy połączone C-643/15 i C-647/15, *Republika Słowacka i Węgry przeciwko Radzie Unii Europejskiej*, EU:C:2017:631 oraz opinia rzecznika generalnego Manuela Camposa Sáncheza-Bordony w sprawie C-848/19 P, *Niemcy przeciwko Polsce*, EU:C:2021:218.

70 I. von Homeyer, *The Evolution...*, s. 1–16.

modelu europejskiego rządzenia. Z tej perspektywy ochrona środowiska stanowi przesłankę dalszego rozwoju samej Unii. Konieczność ochrony środowiska i przeciwdziałania nieodwracalnym zmianom ekosystemów oraz zmianom klimatu urasta również do namacalnego i efektywnego komponentu integracji europejskiej⁷¹. W doktrynie prawa unijnego powracają zatem systematycznie koncepcje nadrzędności prawnośrodowiskowej (*environmental pre-eminence*)⁷² lub „ekologicznego zrównoważonego rozwoju” (*ecological sustainability*) rozumianych jako autonomiczna zasada unijnego porządku prawnego. Środowisko i komponenty „środowiska”, takie jak bioróżnorodność, uznaje się za dobro wspólne⁷³. Mając na względzie niezwykle złożoną strukturę unijnego prawa materialnego, w doktrynie coraz wyraźniej wybrzmiewa koncepcja „ekologicznego priorytetu” między celami samej Unii, w szczególności biorąc pod uwagę fakt, że zrównoważony rozwój wyłonił się z troski o ekologię⁷⁴.

W świetle art. 2 ust 1 Porozumienia paryskiego strony, w tym Unia Europejska i państwa członkowskie, dążą „do intensyfikacji globalnej odpowiedzi na zagrożenie związane ze zmianami klimatu, w kontekście zrównoważonego rozwoju i wysiłków na rzecz likwidacji ubóstwa, między innymi poprzez ograniczenie wzrostu średniej temperatury globalnej do poziomu znacznie niższego niż 2 °C powyżej poziomu przedindustrialnego”⁷⁵. Na poziomie polityk unijnych podstawowym jest aktualnie postulat, w świetle którego: „Przyszłość Europy zależy od kondycji naszej planety. Obecne wyzwania klimatyczne i środowiskowe wymagają pilnej i ambitnej reakcji”⁷⁶. Symbolem nowej strategii na rzecz zrównoważonego rozwoju Unii Europejskiej jest Europejski Zielony Ład, którego: „celem jest przekształcenie UE w sprawiedliwe i prosperujące społeczeństwo żyjące w nowoczesnej, zasobooszczędnej i konkurencyjnej gospodarce,

71 Szerzej A. Sikora, *Constitutionalisation...*, s. 57–58.

72 C. Vial, *Développements...*, s. 805–818.

73 S. Baldin, *Biodiversity...*, s. 59–76.

74 M. Peeters, M. Eliantonio, *On regulatory...*, s. 494.

75 Porozumienie paryskie Dz.U. L 282 z 19 października 2016, s. 4–18. Decyzja Rady (UE) 2016/590 z dn. 11 kwietnia 2016 r. w sprawie podpisania, w imieniu Unii Europejskiej, porozumienia paryskiego przyjętego w ramach Ramowej konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu, Dz.U. L 103 z dn. 19 kwietnia 2016 r., s. 1–2. Szerzej o wyzwaniach implementacji J. Ciechanowicz-MacLean, *Implementacja...*

76 < <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/green-deal/> >, dostęp: 5 lipca 2021 r.

która w 2050 r. osiągnie zerowy poziom emisji gazów cieplarnianych netto i w ramach której wzrost gospodarczy będzie oddzielony od wykorzystania zasobów naturalnych. Jej celem jest również ochrona, zachowanie i poprawa kapitału naturalnego UE oraz ochrona zdrowia i dobrostanu obywateli przed zagrożeniami i negatywnymi skutkami związanymi ze środowiskiem⁷⁷. Komisja Europejska proponuje również tzw. nowy europejski Bauhaus, rozumiany jako: „projekt ekologiczno-gospodarczo-kulturalny, który ma łączyć design, ekologię, dostępność społeczną i cenową oraz inwestycje po to, by wesprzeć realizację Europejskiego Zielonego Ładu⁷⁸. Sam Europejski Zielony Ład przynosi nowe koncepcje, takie jak tzw. zielone przyrzeczenie: „Nie szkodzić” („do no harm”)⁷⁹. Koncepcja ta została przejęta już do unijnego prawa wtórnego, między innymi w rozporządzeniach z dziedziny budżetowej i przekształcona w swoistą zasadę⁸⁰. Widnieje ona również w niedawno przyjętym rozporządzeniu ustanawiającym Instrument na rzecz Odbudowy i Zwiększania Odporności (RRF)⁸¹, stanowiącym główny element pakietu Next Generation EU, czyli pakietu odbudowy po pandemii Covid-19⁸². O znaczeniu koncepcji „do no significant harm” świadczy fakt przyjęcia przez Komisję w lutym 2021 r. komunikatu zawierającego wskazówki techniczne dotyczące stosowania zasady „nie należy znacząco szkodzić” w ramach rozporządzenia RRF⁸³.

Mając na względzie globalny charakter wyzwań środowiskowych, warto odwołać się do niektórych spośród licznych inicjatyw podjętych na forum prawa międzynarodowego w ostatnich latach. W roku 1987

---

77 COM(2019) 640 final.

78 < https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/IP_21_111 >, dostęp: 5 lipca 2021 r.

79 COM(2019) 640 final, pkt 2.2.5. Szerzej A. Sikora, *European...*

80 Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/2088 z dn. 27 listopada 2019 r. w sprawie ujawniania informacji związanych ze zrównoważonym rozwojem w sektorze usług finansowych, Dz.U. L 317, s. 1–16; Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2020/852 z dn. 18 czerwca 2020 r. w sprawie ustanowienia ram ułatwiających zrównoważone inwestycje, zmieniające rozporządzenie (UE) 2019/2088, Dz.U. L 198, s. 13–43.

81 Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/241 z dn. 12 lutego 2021 r. ustanawiające Instrument na rzecz Odbudowy i Zwiększania Odporności, Dz.U. L 57, s. 17–75.

82 < <https://www.consilium.europa.eu/pl/infographics/ngeu-covid-19-recovery-package/> >, dostęp: 5 lipca 2021 r.

83 Commission Notice Technical guidance on the application of „do no significant harm” under the Recovery and Resilience Facility Regulation, C (2021) 1054 final.

w Raporcie Światowej Komisji Ochrony Środowiska i Rozwoju postulowano iż: „Prawa tworzone przez człowieka, muszą być przeformułowane, aby utrzymać ludzkie działania w harmonii z niezmiennymi i uniwersalnymi prawami natury”⁸⁴. Zjawiskiem, które zmieniło diametralnie dynamikę podejścia do spraw prawnośrodowiskowych, są naturalnie zmiany klimatu, rozumiane jako: „pilny problem o globalnym zasięgu, wymagające globalnego rozwiązania”⁸⁵. W 2017 r. zainicjowano Projekt Globalnego Paktu dla Środowiska (*Global Pact for the Environment*), który kodyfikuje w art. 1 prawo do życia we właściwym ekologicznie środowisku, które to prawo jest, obok obowiązku dbania o środowisko, jednym z dwóch filarów tegoż Paktu⁸⁶. Choć na obecnym etapie prac ONZ niepewny jest los Paktu jako aktu o charakterze prawnie wiążącym, to jednak niezaprzeczalnym jest fakt, iż na forum prawa międzynarodowego trwa dyskusja o konieczności wzmocnienia efektywności międzynarodowego prawa ochrony środowiska naturalnego poprzez ustanowienie szeregu instrumentów o charakterze gwarancyjnym na poziomie proceduralnym, procesowym i praw podmiotowych⁸⁷.

Postulaty prawnośrodowiskowe przenikają również koncepcje konstytucyjne. Pojęcie konstytucjonalizmu prawnośrodowiskowego (*environmental constitutionalism*) zakłada: „ujęcie w tekstach rangi konstytucyjnej podmiotowych i proceduralnych praw prawnośrodowiskowych, obowiązków oraz instrumentów ochrony prawnej w celu ochrony środowiska naturalnego”⁸⁸. Jednym z wariantów globalnego konstytucjonalizmu z kolei jest w ostatnich latach koncepcja globalnego konstytucjonalizmu ochrony środowiska (*global environmental constitutionalism*), usytuowanego na pograniczu prawa konstytucyjnego, międzynarodowego, ochrony praw człowieka i ochrony środowiska, a który zakłada konieczność uznania

84 Report of the World Commission on Environment and Development : note / by the Secretary-General, A/42/427, s. 80, < https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987_our-common-future.pdf >, dostęp: 5 lipca 2021 r.

85 United Nations Human Rights Council, Resolution 26/27/. Human rights and climate change.

86 < <https://www.iucn.org/commissions/world-commission-environmental-law/resources/wcel-important-documentation/global-pact-environment> >, dostęp: 5 lipca 2021 r.

87 Renforcer l'efficacité du droit international de l'environnement, Rapport du Club des juristes, 2015, < <https://www.actu-environnement.com/media/pdf/news-25708-rapport-Club-juristes-droit-international-environnement.pdf> >, dostęp: 5 lipca 2021 r.

88 E. Daly, J.R. May, *Implementing...*, s. 1–10.

ochrony środowiska za przedmiot ochrony na poziomie konstytucyjnym⁸⁹. W literaturze powstało również pojęcie globalnego konstytucjonalizmu klimatycznego (*global climate constitutionalism*)⁹⁰, które odzwierciedla ideę przewrotu samej koncepcji konstytucjonalizmu „w oparciu o powstanie nowej, globalnej społeczności w świetle nowych fizycznych, gospodarczych i społecznych interakcji”. Powstanie tegoż ponadpaństwowego ustroju (*polity*) wymaga globalnych rozwiązań, które odbiegają diametralnie od rozwiązań tradycyjnego konstytucjonalizmu opartego na koncepcji państwa i państwowości⁹¹. Istotnym pojęciem w tym kontekście jest pojęcie Antropocenu. Pojęcie to ukute na rzecz zdefiniowania współczesnej epoki geologicznej i początkowo rozumiane jako „era człowieka” w sensie wpływu człowieka na planetę: glebę, zasoby wodne, atmosferę i biosferę⁹² nabrało w ostatnich latach nowego znaczenia w kontekście kryzysu socjo-gospodarczego o wymiarze globalnym oraz nieodwracalnych zagrożeń dla ekosystemu Ziemi, jakie niesie ze sobą działalność człowieka. Jedną z form odpowiedzi na tak rozumianą epokę Antropocenu w doktrynie prawa międzynarodowego jest aktywne wdrażanie konstytucjonalizmu prawnośrodowiskowego w perspektywie globalnej i międzypokoleniowej⁹³. *Konstytucjonalizm prawnośrodowiskowy* jest zatem rozumiany jako: „niezbędny komponent ochrony środowiska naturalnego o ile opiera się na następujących, elementach : zasada państwa prawa, podział władzy, niezależne i niezawisłe sądownictwo, supremacja konstytucji, demokracja i ochrona praw”⁹⁴. Z tej perspektywy widać wyraźnie interferencję postulatów prawnośrodowiskowych oraz koncepcji fundamentalnych dla demokratycznego państwa prawa. Ponadto powraca postulat praw natury (*Nature's Rights*) w ujęciu przełomowej publikacji z lat 70-tych XX w. *Should Trees Have Standing*⁹⁵ i odejście od

---

89 J.R. May, E. Daly, *Global...*, s. 1.

90 *Research...*

91 J. Jaria-Manzano, S. Borrás, *Introduction...*, s. 1–16.

92 Pojęcie zaproponowane w 2000 r. przez biologa E.F. Stoermera oraz duńskiego badacza atmosfery P.J. Crutzen (laureat Nagrody Nobla z 1995 roku w dziedzinie chemii) Szerzej L.J. Kotzé, *Global...*, s. 1–11, 32–33.

93 L. Kotzé, *Global...*

94 L. Kotzé, *Six...*, s. 33.

95 Ch. Stone, *Should...*, s. 450–451.

antropocentrycznego podejścia do ochrony prawnej w dziedzinie ochrony środowiska⁹⁶. Protagonisci tejże koncepcji uznają koncepcję praw natury za odpowiedź na braki systemowe klasycznego prawa ochrony środowiska, w szczególności braki we wdrażaniu norm i standardów ochronnych i brak skutecznych instrumentów do walki z pogarszającym stanem ekosystemów⁹⁷. Uznanie praw natury jest zatem kluczowe dla uczynienia systemów prawnych proaktywnymi w rozwiązywaniu wyzwań w sytuacjach kryzysowych⁹⁸. W Karcie Narodów Zjednoczonych z 1982 r.⁹⁹, która dotyczy relacji między człowiekiem a przyrodą i poza ludzkim środowiskiem, przedstawiono też serię antyutylitarnych zasad, takich jak: zakaz zmieniania natury; zakaz zmiany żywotności genetycznej Ziemi; zachowanie każdego żyjącego gatunku; zaangażowanie wszystkich obszarów Ziemi. Są to zasady doskonale współgrające z uznaniem praw natury. Jak postulowano już w 1994 r.: „ludzkość nie stanowi już jedynego wzorca oceny konieczności ochrony środowiska naturalnego”¹⁰⁰. W doktrynie prawa międzynarodowego coraz wyraźniej łączy się zasadę państwa prawa z ochroną praw natury, co przybrało postać koncepcji *Rule of Law for Nature*¹⁰¹. Warto zaznaczyć, że idea przyznania statusu prawnego przyrodzie rozpatrywana jest również w kontekście prawa unijnego¹⁰², szczególnie mając na względzie ograniczenia dostępu do sądów unijnych w sprawach prawnośrodowiskowych¹⁰³. Jak podkreśliła rzecznik generalna Sharpston w sprawie *Protect Natur*, zgodnie z prawem unijnym „ani woda, ani ryby w niej pływające nie mogą pójść do sądu”¹⁰⁴.

Ponadto od wielu już lat orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach ochrony środowiska stanowi przykład

96 S. Emmenegger, A. Tschentscher, *Taking...*; S. Borràs, *New...*, s. 113–143.

97 F. Falancia, *La Natura...*, s. 153–164 oraz < <https://www.ienearth.org/wp-content/uploads/2017/11/RONME-RightsBasedLaw-final-1.pdf> >, dostęp: 5 lipca 2021r.

98 M. Carducci, S. Bagni, M. Montini, I. Mumta, V. Lorubbio, A. Barreca, C. di Francesco Maesa, E. Musarò, L. Spinks, P. Powlesland, *Towards...*, s. 5.

99 < <https://digitalibrary.un.org/record/84366> >, dostęp: 5 lipca 2021 r.

100 S. Emmenegger Tschentscher, *Taking...*

101 H.Ch. Bugge, *Twelve...*, s. 3–26.

102 H. Schoukens, *Rights...*, 2018; H. Schoukens, *Rights...*, 2019.

103 A. Sikora, *Dostęp...*

104 Opinia rzecznik generalnej Sharpston w sprawie C-664/15, *Protect Natur, Arten und Landschaftschutz Umweltorganisation*, EU:C:2017:760, pkt 77.

dynamicznej wykładni Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. W świetle orzecznictwa Konwencja jest: „żyjącym instrumentem, który musi być interpretowany w świetle obecnych warunków i zgodnie z rozwojem prawa międzynarodowego, tak aby odzwierciedlał coraz wyższe standardy wymagane w dziedzinie ochrony praw człowieka, co wymaga większej stanowczości w ocenie naruszeń podstawowych wartości społeczeństw demokratycznych. Innymi słowy, ograniczenia praw muszą być interpretowane restrykcyjnie, w sposób zapewniający praktyczną i skuteczną ochronę praw człowieka”¹⁰⁵. Europejski Trybunał Praw Człowieka uznał zatem już lata temu, że: „w dzisiejszym społeczeństwie ochrona środowiska ma coraz większe znaczenie”¹⁰⁶. W zakresie, w jakim zagrożenia środowiska naturalnego prowadzą do naruszenia praw człowieka, ETPCz orzeka najczęściej o naruszeniach art. 8 EKPCz – prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego oraz art. 2 EKPCz – prawa do życia¹⁰⁷. Skarżący musi jednak wykazać, *in concreto*, że szkody wyrządzone środowisku naturalnemu wywierają negatywny wpływ na jego życie prywatne lub rodzinne, fakt ogólnej degradacji stanu środowiska nie stanowi wystarczającej przesłanki naruszenia norm konwencji¹⁰⁸. Uznanie za dopuszczalną skargi sześciu młodych obywateli Portugalii w tzw. *Youth case* otwiera nowy rozdział w jurysdykcji ETPCz jako sądu świadomego wyzwań klimatycznych i wrażliwego na postulat *environmental justice*.

Z kolei z perspektywy unijnych państw członkowskich założenie konstytucyjnego wymiaru ochrony środowiska nie stanowi *novum*. Analiza tekstów i orzecznictwa poszczególnych państw członkowskich wskazuje, że dziedzina ochrony środowiska i dziedzictwa naturalnego ujmowanego jako przedmiot szczególnej ochrony i wartość, niezależnie od skuteczności egzekwowania norm o randze konstytucyjnej¹⁰⁹, jest przedmiotem swoistego konsensusu konstytucyjnego¹¹⁰. W tym kontekście warto przypomnieć, że unijne prawo konstytucyjne nie stanowi hermetycznego

---

105 Wyrok ETPCz w sprawie *Demir i Baykara przeciwko Turcji*, skarga nr 34503/97, pkt 146.

106 Wyrok ETPCz w sprawie *Fredin przeciwko Szwecji*, skarga nr 12033/86, pkt 48.

107 H. Machińska, *Europejska...*, s. 60–65; M. Kwiedacz-Palosz, *Dostęp...*, s. 30–36.

108 Wyrok ETPCz z 24 stycznia 2019 r., *Cordella i in. przeciwko Włochom*, skargi nr 54414/13 i 54264/15, pkt 101.

109 Szerzej: A. Sikora, *Constitutionalisation...*, s. 109–124.

110 R. O’Gorman, *The Case...*, s. 583–604.

porządku, lecz element „plurikonstytucyjnego” kontekstu, w ramach którego unijne prawo pierwotne, w szczególności wartości, na których zasadza się Unia, jest wzajemnie połączone z konstytucjami państw członkowskich¹¹¹. Jak przypominał rzecznik generalny Duthellet de Lamothe, krajowe zasady prawne o statusie konstytucyjnym: „przyczyniają się do powstania filozoficznego, politycznego i prawnego substratum wspólnego dla wszystkich państw członkowskich”¹¹². W świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej „środowisko naturalne jest jedną z podstawowych wartości chronionych przez ustawę zasadniczą”¹¹³, a zapewnienie ochrony środowiska stanowi zasadę ustrojową¹¹⁴. Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego jednoznacznie wskazuje, że: „Konstytucja z art. 74 ust. 2 i 4 nakłada obowiązek ochrony środowiska na władze publiczne i zobowiązuje je do wspierania działań obywateli na rzecz ochrony i poprawy stanu środowiska, a jednocześnie – w art. 86-nakłada taki obowiązek na każdego”¹¹⁵. Ciekawym przykładem proklamacji konstytucyjnego statusu ochrony środowiska i praw jednostki jest francuska Karta Środowiska z 2004 roku (*La Charte de l’environnement*)¹¹⁶, która wraz z „fundamentalnymi zasadami uznanymi przez prawa republiki”, w rozumieniu orzecznictwa Rady Konstytucyjnej, stanowią tzw. blok konstytucyjny (konstytucję materialną)¹¹⁷. Z kolei Słowenia jest pierwszym krajem, który uznał prawo do wody za prawo chronione w konstytucji¹¹⁸. Wśród przykładów najnowszego orzecznictwa najwyższych sądów

111 A. von Bogdandy, J. Bast, *The Constitutional...*, s. 1–15.

112 Opinia rzecznika generalnego Duthellet de Lamothe z 2 grudnia 1970 r., 11/70, *Internationale Handelsgesellschaft mbH przeciwko Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, EU:C:1970:100 (ang. „contribute to forming that philosophical, political and legal substratum common to the Member States from which through the case-law an unwritten Community law emerges, one of the essential aims of which is precisely to ensure the respect for the fundamental rights of the individual”, s. 1146).

113 M. Florczak-Wątor, w: *Konstytucja...*, s. 289.

114 P. Sarnecki, w: *Konstytucja...*, s. 235.

115 Wyrok TK z 10 lipca 2014 r., P 19/13.

116 *Loi constitutionnelle n° 2005–205 du 1er mars 2005 relative à la Charte de l’environnement*, *Journal Officiel de la République Française*, n° 0051 du 2 mars 2005.

117 Conseil constitutionnel, décision nr 2008–564 du 19 juin 2008, < <https://www.conseil-constitutionnel.fr/actualites/communiquedecision-n-2008-564-dc-du-19-juin-2008-communique-de-presse> >, dostęp: 5 lipca 2021 r.

118 I. Rakar, B. Tičar, T. Sever, *Water...*, s. 129–155.

krajowych warto wskazać na wyrok irlandzkiego High Court w sprawie *Merrimann v. Fingal County Council*, który pomimo braku jakiegokolwiek odwołania do ochrony środowiska w irlandzkiej konstytucji, orzekł o istnieniu w prawie irlandzkim konstytucyjnego prawa podmiotowego do środowiska „zgodnego z godnością ludzką i dobrobytem ogółu obywateli”¹¹⁹. W Polsce Sąd Najwyższy, rozpatrując pytanie prawne SO w Gliwicach, odmówił w wyroku z 28 maja 2021 r. kwalifikacji prawa do życia w czystym środowisku i oddychania czystym powietrzem jako dobra osobistego¹²⁰. Sąd Najwyższy orzekł równocześnie, że: „ochronie, jako dobra osobiste (art. 23 k.c. w związku z art. 24 k.c. i art. 448 k.c.), podlegają zdrowie, wolność, prywatność, do naruszenia (zagrożenia) których może prowadzić naruszenie standardów jakości powietrza określonych w przepisach prawa”¹²¹.

4. Ochrona środowiska jako emanacja rdzenia konstytucyjnego

Dyskusja o istnieniu i katalogu koncepcji unijnego rdzenia konstytucyjnego wymaga doprecyzowania problematyki hierarchii norm unijnego porządku prawnego. Mając na względzie wagę norm z art. 2 TUE, uznawanych za normy o statusie konstytucyjnym, nowe ujęcie hierarchii norm w prawie Unii zakłada uznanie wartości i zasad widniejących w art. 2 TUE za metanormy, które posiadają walor wyższy niż samo unijne prawo pierwotne. W literaturze wskazuje się te normy jako *supra-primary law*¹²². W świetle wyroku w sprawie *Kadi I* unijny porządek konstytucyjny zasadza się zatem na fundamentach, które stoją ponad normami skodyfikowanego prawa pierwotnego¹²³.

Nadrzędny charakter fundamentów aksjologicznych, na których opiera się Unia, przejawia się na kilku kluczowych etapach¹²⁴. Po pierwsze, ich

---

119 Merriman & ors -v- Fingal County Council & ors; Friends of the Irish Environment Clg -v- Fingal County Council & ors, [2017] IEHC 695.

120 Uchwała Sądu Najwyższego z 28 maja 2021 r., III CZP 27/20, pkt 1.

121 Uchwała Sądu Najwyższego z 28 maja 2021 r., III CZP 27/20, pkt 2.

122 A. Rosas, L. Armati, *EU...*, s. 42, 47.

123 Wyrok TSUE z 3 września 2008 r., C-402/05 P, *Kadi i Al Barakaat International Foundation przeciwko Radzie i Komisji*, EU:C:2008:461, pkt 303–304.

124 S.L. Kaléda, *Traktaty...*, s. 657–692.

przestrzeganie jest jednym z warunków członkostwa w Unii Europejskiej w świetle art. 49 ust 1 TUE. Z kolei naruszenie unijnego katalogu wartości przez państwo członkowskie stanowi przesłankę do zainicjowania procedury z art. 7 TUE o zawieszenie praw wynikających z członkostwa Unii. W *Opinii 2/13* TSUE podkreślił znaczenie art. 2 TUE, w świetle którego: „każde państwo członkowskie dzieli z wszystkimi innymi państwami członkowskimi – i uznaje, że państwa te dzielą z nim – szereg wspólnych wartości, na których opiera się Unia, jak sprecyzowano w art. 2 TUE”¹²⁵. To założenie stanowi warunek *sine qua non* członkostwa państwa w Unii, w szczególności w świetle art. 49 TUE¹²⁶.

Po drugie, w literaturze wyraźnie podkreśla się niemożność odstępstwa od tychże aksjologicznych fundamentów Unii nawet na podstawie postanowień traktatowych, które dopuszczają odstępstwa od norm prawa pierwotnego¹²⁷, w szczególności na podstawie art. 347 TFEU, który dotyczy poważnych zaburzeń wewnętrznych zagrażających porządkowi publicznemu danego państwa członkowskiego, w przypadku wojny, poważnego napięcia międzynarodowego stanowiącego groźbę wojny oraz na podstawie art. 351 TFUE, który zakłada poszanowanie zobowiązań płynących z umów międzynarodowych zawartych przez państwa członkowskie przed datą ich przystąpienia do Unii oraz, w przypadku niezgodności tychże zobowiązań z traktatami, obowiązek wyeliminowania stwierdzonych niezgodności.

W ostatnim orzecznictwie Trybunał przypomniał wyraźnie aksjologiczny wymiar Unii Europejskiej. W wyroku w sprawie *Associação Sindical dos Juizes Portugueses* TSUE orzekł, że: „zgodnie z art. 2 TUE Unia opiera się na wartościach – takich jak państwo prawne, które są wspólne państwom członkowskim, w społeczeństwie opartym między innymi na sprawiedliwości. W tej kwestii należy wskazać, że wzajemne zaufanie między państwami członkowskimi oraz w szczególności między ich sądami opiera się na zasadniczym założeniu, zgodnie z którym państwa członkowskie dzielą szereg wspólnych wartości, na których opiera

125 Opinia TSUE z 18 grudnia 2014 r., 2/13, *Przystąpienie Unii do europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, EU:C:2014:2454, pkt. 168.

126 Wyrok TSUE z 10 grudnia 2018 r. w sprawie C-621/18, *Wightman i in.*, pkt. 63.

127 A. Rosas, L. Armati, *EU...*, s. 43.

się Unia, a sprecyzowanych w art. 2 TUE¹²⁸. W kontekście orzecznictwa dotyczącego niezawisłości sędziowskiej TSUE przypomniał, że: „artykuł 19 TUE, w którym skonkretyzowano zasadę państwa prawnego wyrażoną w art. 2 TUE, powierza sądom państw członkowskich i Trybunałowi zadanie zapewnienia pełnego stosowania prawa Unii we wszystkich państwach członkowskich, jak również ochrony sądowej praw, jakie jednostki wywodzą z tego prawa¹²⁹. Unia Europejska stanowi zatem „unię prawa” oraz „unię wartości¹³⁰. Zagadnienia prawnośrodowiskowe pozostają w ścisłym związku z zasadami państwa prawa, demokracji i solidarności i poszanowania praw podstawowych.

Warto w tym kontekście przypomnieć genezę powstania Wspólnot i Unii Europejskiej, struktur powstałych w oparciu o głębokie przekonanie konieczności współpracy między państwami członkowskimi w duchu solidarności, w celu zapobieżenia w przyszłości nawrotowi konfliktów zbrojnych¹³¹. Wstęp do Deklaracji Schumanna, jedyna jej część, która nie uległa kolejnym zmianom redakcyjnym, wyraźnie wskazuje, że „Pokój światowy nie będzie zachowany bez twórczych wysiłków na miarę groźących niebezpieczeństw. Wkład, który Europa zorganizowana może wnieść do cywilizacji, jest niezbędny do zachowania pokojowych relacji”. Na dzisiejszym etapie rozwoju Unii potrzeba „twórczych wysiłków” płynię z naukowo potwierdzonych faktów dotyczących zmian ekosystemu Ziemi i zagrożeń dla dziedzictwa naturalnego¹³². Podobnie jak w latach 50-tych, tylko wspólne i solidarne działanie wszystkich państw członkowskich jest szansą i warunkiem dla podjęcia działań z nieodwracalnymi zmianami klimatu i nieodwracalnymi zagrożeniami bioróżnorodności. Z tej perspektywy prawnośrodowiskowy wymiar unijnego rdzenia kon-

---

128 Por. opinia TSUE z 18 grudnia 2014 r., 2/13, *Przystąpienie Unii do europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, EU:C:2014:2454, pkt 168 oraz wyrok TSUE z 27 lutego 2018 r., C-64/16, *Associação Sindical dos Juizes Portugueses*, EU:C:2018:117, pkt 31.

129 Wyrok TSUE z czerwca 2019 r., *Komisja przeciwko Polsce (Niezależność Sądu Najwyższego)*, C-619/18, EU:C:2019:531, pkt 47.

130 Wyrok TSUE z czerwca 2019 r., *Komisja przeciwko Polsce (Niezależność Sądu Najwyższego)*, C-619/18, EU:C:2019:531, pkt. 46.

131 A. Sikora. *Historia...*, s. 55.

132 < <https://www.unep.org/interactive/emissions-gap-report/2019/> >, dostęp: 5 lipca 2021 r. oraz < <https://news.un.org/en/story/2019/05/1037941> >, dostęp: 5 lipca 2021 r.

stytucyjności nie polega na odniesieniu do konkretnych norm i standardów ochronnych unijnego prawa ochrony środowiska, lecz na uznaniu za część aksjologicznych fundamentów Unii konieczności wspólnego przeciwdziałania nieodwracalnym zmianom, jakie pociąga za sobą epoka Antropocenu. Wysoki poziom ochrony środowiska naturalnego w połączeniu z zasadą solidarności i zrównoważonego rozwoju stanowią prawną podstawę do postawienia takiej tezy w unijnym porządku prawnym¹³³.

W świetle tych rozważań ochrona środowiska nabiera waloru o charakterze uniwersalnym, również jako koncepcji warunkującej istnienie i korzystanie z innych praw podstawowych, chociażby takich, jak prawo do życia, prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego, w rozumieniu Karty Praw Podstawowych. Orzecznictwo ETPCz wskazuje na immanentny związek między poszanowaniem ochrony środowiska a poszanowaniem praw człowieka¹³⁴. Orzecznictwo EKPCz odgrywa również istotne znaczenie dla wykładni praw podstawowych w unijnym porządku prawnym w świetle art. 52 Karty Praw Podstawowych, na mocy którego w zakresie, w jakim Karta zawiera prawa, które odpowiadają prawom zagwarantowanym w EKPCz, ich znaczenie i zakres są takie same, jak praw przyznanych przez konwencję. Ponadto prawno-środowiskowe prawa proceduralne w rozumieniu konwencji z Aarhus, ale również szeroko rozumiana koncepcja demokracji środowiskowej uzupełniają zjawisko przenikania fundamentów aksjologicznych Unii przez postulat prawnośrodowiskowy¹³⁵. Jak wskazuje się w literaturze: „znaczący udział społeczeństwa ma zasadnicze znaczenie dla zapewnienia że decyzje [środowiskowe – A.S.] odpowiednio i sprawiedliwie uwzględniają interesy obywateli”¹³⁶.

W końcu warto przypomnieć, jak w postanowieniach o nałożeniu środków tymczasowych w sprawie *Komisja przeciwko Polsce*, dotyczącej wycinki Puszczy Białowieskiej¹³⁷, Trybunał Sprawiedliwości ujął

133 Szerzej: A. Sikora, *Konstytucjonalizacja...*

134 N. De Sadeleer, *Enforcing...* oraz < <https://www.coe.int/fr/web/portal/human-rights-environment> >, dostęp: 5 lipca 2021 r.

135 M. Peeters, *Judicial...*

136 J. Worker, S. Ratté, *What...*

137 Wyrok TSUE z 17 kwietnia 2018 r., C-441/17, *Komisja przeciwko Polsce (Puszcza Białowieska)*, EU:C:2018:255.

konieczność poszanowania unikatowego dziedzictwa naturalnego Unii przez pryzmat zasady efektywności, lojalnej współpracy i poszanowania państwa prawa. W odniesieniu do działań polskich władz na terenie Puszczy Białowieskiej Trybunał podkreślił, że w postanowieniu z 27 lipca 2017 r., że:

zniszczenia te mają charakter poważnej i nieodwracalnej szkody. Szkoda spowodowana wskutek wycinek i usuwania starych drzewostanów oraz posuszu, w tym stojących umierających drzew, jest bowiem nieodwracalna, gdyż nie jest możliwe późniejsze przywrócenie na obszarach dotkniętych tymi działaniami ich pierwotnego stanu. Kontynuowanie tych działań na wspomnianych siedliskach grozi spowodowaniem trwałych zmian w strukturze i funkcjach dotkniętych drzewostanów na obszarze Natura 2000 Puszcza Białowieska, a przez to w chronionych siedliskach, które nie będą mogły być przywrócone do ich poprzedniego stanu wskutek odszkodowania lub innych form rekompensaty. Działania te ze względu na ich zakres i intensywność prowadzą do nieodwracalnego przekształcenia lasu o charakterze naturalnym w las gospodarczy, niosąc ze sobą niebezpieczeństwo utraty siedlisk rzadkich gatunków, w tym wielu rzadkich i silnie zagrożonych wyginięciem chrząszczy, które są relikdami lasów pierwotnych¹³⁸.

Ponadto w postanowieniu z 20 listopada 2017 r., uzasadniając nałożenie środków tymczasowych na podstawie art. 279 TFUE, TSUE podkreślił, że działania władz polskich: „mogą stanowić poważną i nieodwracalną szkodę dla interesów Unii i **wspólnego dziedzictwa** [podkr. A.S.]”¹³⁹. W odniesieniu do ewentualnej możliwości nałożenia sankcji finansowych z art. 260 TFUE w przypadku braku zaprzestania wycinki w rozumieniu postanowienia o nałożeniu środków tymczasowych z 20 listopada 2017 r. Trybunał orzekł, że egzekwowanie przestrzegania przez państwo członkowskie środków tymczasowych poprzez ewentualne nałożenie kary pieniężnej w wypadku ich nieprzestrzegania ma „na celu zapewnienie skutecznego stosowania prawa Unii, które to stosowanie jest nierozłącznie

138 Postanowienie TSUE z 27 lipca 2017 r, C-441/17 R, *Komisja przeciwko Polsce (Puszcza Białowieska)*, EU:C:2017:622, pkt 20.

139 Postanowienie TSUE z 20 listopada 2017 r., C-441/17 R, *Komisja przeciwko Polsce (Puszcza Białowieska)*, EU:C:2017:877, pkt 59.

związane z zapisaną w art. 2 TUE wartością, na której opiera się Unia, a jaką jest państwo prawa¹⁴⁰. W świetle przytoczonego postanowienia warunkiem poszanowania wspólnego dziedzictwa naturalnego Unii jest zapewnienie zasady państwa prawa jako fundamentu, na którym opiera się Unia Europejska.

5. Podsumowanie

Teza o poszukiwaniu komponentów ochrony środowiska w ramach pojęcia rdzenia konstytucyjności Unii Europejskiej stanowi konceptualne wyzwanie badawcze usytuowane na pograniczu różnych systemów prawa, a także filozofii i polityki. Na podstawie powyższych rozważań można jednak wysnuć konkluzję, że poszukiwania te są formą rozważań na płaszczyźnie unijnego porządku prawnego jako wspólnoty wartości. W złożonym, wielopoziomowym konstytucjonalizmie Unii Europejskiej, ochrona dziedzictwa naturalnego i walka ze zmianami klimatu mają również walor legitymizujący i scalający Unię nie tylko jako wspólnotę państw, ale przede wszystkim jako wspólnotę jednostek.

Environmental Protection as a Component of the Concept of the „Constitutional Core” of the European Union

This paper attempts to demonstrate that, in the current state of the development of European Union law and against the background of the concept of global constitutionalism (including global environmental constitutionalism and challenges related to climate change), environmental protection, understood as protecting natural heritage, counteracting the irreversible effects of industrialization, and the condition of existence of present and future generations, may be understood as a component of the „constitutional core” of the European Union.

Keywords: EU legal order, Article 2 of TEU, global constitutionalism, environmental protection, ‘constitutional core’ of the European Union

---

140 Postanowienie TSUE z 20 listopada 2017 r., C-441/17 R, *Komisja przeciwko Polsce (Puszcza Białowieska)*, EU:C:2017:877, pkt 102.

Alicja Sikora – doktor, adwokat, Uniwersytet Jagielloński, Katedra Prawa Europejskiego; UCLouvain, Université Saint Louis, Bruksela, CEDRE (Centre d'étude du droit de l'environnement); Rada Unii Europejskiej i Rada Europejska, Służba Prawna, numer ORCID: 0000-0002-6655-1679.

Bibliografia

- Albi A., Bardutzky S., *Revisiting the Role and Future of National Constitutions in European and Global Governance: Introduction to the Research Project*, w: *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law*, red. A. Albi, S. Bardutzky, Springer 2019, OA.
- Azoulai L., „Integration through law” and us, „International Journal of Constitutional Law” 2016, vol. 14, issue 2.
- Baldin S., *Biodiversity as a common good: insights into the Natura 2000 network and traces of a nature-based approach in the European Union*, w: *Environmental Sustainability in the European Union: Socio-Legal Perspectives*, red. S. Baldin, S. De Vido, Trieste 2020.
- Biernat S., *Unia Europejska jako wspólnota konstytucyjna*, w: *Państwo konstytucyjne. Der Verfassungsstaat*, red. M. Wyrzykowski, Warszawa 2018.
- von Bogdandy A., Bast J., *The Constitutional Approach to EU Law – From Taming intergovernmental Relationships to Framing political Process*, w: *Principles of European Constitutional Law*, red. A. von Bogdandy, J. Bast, Oxford 2011.
- von Bogdandy A., *Constitutional Principles*, w: *Principles of European Constitutional Law*, red. A. von Bogdandy, J. Bast, Oxford 2006.
- Borràs S., *New Transitions from Human Rights to the Environment to the Rights of Nature*, „Transitional Environmental Law” 2016, vol. 5, issue 1.
- Brunkhorst H., *A Polity without a State ? European Constitutionalism between Evolution and Revolution*, w: *Developping a Constitution for Europe*, red. E.O. Erikson, J.E. Fossum, A.J. Menendez, London 2004.
- Brunkhorst H., *State and Constitution : a reply to Scheuerman*, „Constellations” 2008, vol. 15.
- Bugge H.Ch., *Twelve fundamental challenges in environmental law: an introduction to the concept of rule of law for nature*, w: *Rule of Law for Nature*, red. Ch. Voigt, Cambridge 2013.
- Callies Ch., van der Schyff G., *Constitutional Identity Introduced*, w: *Constitutional Identity in a Europe of Multilevel Constitutionalism*, red. Ch. Callies, G. van der Schyff, Cambridge 2019.

- Carducci M., Bagni S., Montini M., Mumta I., Lorubbio V., Barreca A., di Francesco Maesa C., Musarò E., Spinks L., Powlesland P., *Towards an EU Charter of the Fundamental Rights of Nature. Study*, Brussels 2020.
- Ciechanowicz-MacLean J., *Implementacja porozumienia paryskiego w sprawie Ochrony Klimatu*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2017, t. XXXVIII.
- Claes M., de Visser M., Popelier P., van de Heyning C., *Introduction: On constitutional conversations*, w: *Constitutional Conversations in Europe*, red. M. Claes, M. de Visser, P. Popelier, C. van de Heyning, Cambridge 2012.
- Claes M., *Negotiating Constitutional Identity or Whose Identity is It Anyway?*, w: *Constitutional Conversations in Europe*, red. M. Claes, M. de Visser, P. Popelier, C. van de Heyning, Cambridge 2012.
- Daly E., May J.R., *Implementing Environmental Constitutionalism*, w: *Implementing Environmental Constitutionalism*, red. E. Daly, J.R. May, Cambridge 2019.
- Davies G., *Does the Court of Justice own the Treaties? Interpretative pluralism as a solution to over-constitutionalism*, „European Law Journal” 2018–11, vol. 24, issue 6.
- de Sadeleer N., *Enforcing EUCHR Principles and Fundamental Rights in Environmental Cases*, „Nordic Journal of Internal Law” 2012.
- De Vries S., *The Protection of Fundamental Rights within Europe’s Internal Market after Lisbon – An Endeavour for More Harmony*, w: *The Protection of Fundamental Rights in the EU after Lisbon*, red. S. de Vries, U. Bernitz, S. Weatherhill, Oxford 2013.
- Emmenegger S., Tschentcher A., *Taking Nature’s Rights Seriously: The Long Way to Biocentrism in Environmental Law*, „Georgetown International Environmental Law Review” 1994, vol. 6, issue 3.
- Falancia F., *La Natura come soggetto di diritto*, w: *Il soggetto di diritto*, red. F. Bilotta, F. Raimondi, Napoli 2020.
- Florczak-Wątor M., w: *Konstytucja RP, Tom I*, red. A. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016.
- Garlicki L., Garlicka Z.A., *External Review of Constitutional Amendments? International Law as a Norm of Reference*, „Israel Law Review” 2011, vol. 44.
- Garlicki L., *Normy konstytucyjnie relatywnie niezmiennalne*, w: *Charakter i struktura norm konstytucyjnych*, red. J. Trzeciński, Warszawa 1997.
- Groussot X., *General Principles of Community Law*, Groningen 2006.
- Grzeszczak R., *Teorie integracji europejskiej*, w: *System Prawa Unii Europejskiej: Tom I, Podstawy i źródła prawa Unii Europejskiej*, red. S. Biernat, Warszawa 2020.

- Habermas J., *The Constitutionalization of International Law and the Legitimation Problems of a Constitution for World Society*, „Constellations” 2008, vol. 15, issue 4.
- Halmai G., *Transitional Constitutional Unamendability*, „European Journal of Law Reform” 2019, vol. 21, issue 3.
- von Homeyer I., *The Evolution of Environmental Governance*, w: *Environmental Protection: European Law and Governance*, red. J. Scott, Oxford 2009.
- Jacobs F., *The Court of Justice in the Twenty-First Century: Challenges Ahead for the Judicial System?*, w: *The Court of Justice and the Construction of Europe*, red. A. Rosas, E. Levits, Y. Bot, Luxembourg 2013.
- Jaria-Manzano J., Borrás S., *Introduction to the Research Handbook on Global Climate Constitutionalism*, w: *Research Handbook on Global Climate Constitutionalism*, red. J. Jaria-Manzano, S. Borrás, Cheltenham 2019.
- Jarukaitis I., Švedas G., *The Constitutional Experience of Lithuania in the Context of European and Global Governance Challenges*, w: *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law*, red. A. Albi, S. Bardutzky, The Hague 2019.
- Kaleda S.L., *Traktaty stanowiące podstawę Unii*, w: *System Prawa Unii Europejskiej : Tom I, Podstawy i źródła prawa Unii Europejskiej*, red. S. Biernat, Warszawa 2020.
- Keleman R.D., Schmidt S.K., *The Power of the European Court of Justice*, London 2013.
- Kingston S., *Flexibility in EU environmental law and policy: a response to complexity or fig leaf for expediency?*, w: *Between flexibility and disintegration: The trajectory of differentiation in EU law*, red. B. De Witte, A. Ott, E. Vos, Cheltenham 2017.
- Kokott J., Sobotta Ch., *The Charter of Fundamental Rights of the European Union after Lisbon*, EU Working Papers, June 2020.
- Kotzé J., *Global Environmental Constitutionalism in the Anthropocene*, Oxford 2016.
- Kotzé L., *Six Constitutional Elements for Implementing Environmental Constitutionalism in the Anthropocene*, w: *Implementing Environmental Constitutionalism*, red. E. Daly, J.R. May, Cambridge 2019.
- Kwiędacz-Palosz M., *Dostęp do wymiaru sprawiedliwości w sprawach środowiskowych w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Europejski Przegląd Sądowy” 10/2020.
- Lalik T., *The Slovak Constitutional Court on Unconstitutional Constitutional Amendment (PL. ÚS 21/2014)*, „European Constitutional Law Review” 2020, June, vol. 16, issue 2.

- Lavranos N., *Revisiting Article 307 EC: The Untouchable Core of Fundamental European Constitutional Law Values and Principles*, w: *Shaping the Rule of Law through Dialogue*, red. F. Fontanelli, Groningen 2010.
- Levrat N., *Implications of supranationality and legitimacy*, w: *Supranational Governance at Stake*, red. M. Telò, A. Weyembergh, Oxford 2020.
- Machińska H., *Europejska Konwencja Praw Człowieka jako instrument ochrony praw jednostki w związku z zanieczyszczeniem środowiska*, „Europejski Przegląd Sądowy” 1/2014.
- Marciniak B., *The core of constitutionalism: Understanding constitutional unamendability*, Florence 2020.
- May J.R., Daly E., *Global Environmental Constitutionalism*, Cambridge 2015.
- Möllers Ch., *Pouvoir Constituant – Constitution – Constitutionalisation*, w: *Principles of European Constitutional Law*, red. A. von Bogdandy, J. Bast, Oxford 2010.
- Möllers Ch., *Three Branches, A Comparative Model of Separation of Powers*, Oxford 2013.
- O’Gorman R., *The Case for Enshrining a Right to Environment within EU Law*, „European Public Law” 3/2013.
- Peeters M., Eliantonio M., *On regulatory power, compliance and the role of the Court of Justice in EU environmental law*, w: *Research Handbook on EU environmental law*, red. M. Peeters, M. Eliantonio, Cheltenham 2020.
- Peeters M., *Judicial Enforcement of Environmental Democracy: a Critical Analysis of Case Law on Access to Environmental Information in the European Union*, „Chinese Journal of Environmental Law” 2020, vol. 4, issue 1.
- Pernice I., *Das Verhältnis europäischer zu nationalen Gerichten im europäischen Verfassungsverbund*, „Walter Hallstein Institut 2005 – Paper 5/07, Berlin 2005”.
- Pernice I., *Does Europe Need a Constitution? Achievements and Challenges after Lisbon*, w: *Constitutional Order of States? Essays in EU law in Honour of Alan Dashwood*, red. A. Arnull, C. Barnard, M. Dougan, E. Spaventa, Oxford 2011.
- Pernice I., *Europäisches und nationales Verfassungsrecht*, „Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer” 2001, vol. 60.
- Pernice I., *Multilevel constitutionalism and the crisis of democracy in Europe*, „European Constitutional Law Review” 2015, vol. 11.
- Peters A., *Compensatory Constitutionalism: The Function and Potential of Fundamental International Norms and Structures*, „Leiden Journal of International Law” 2006, vol. 19.

- Piotrowski R., *Zagadnienie granic zmian konstytucji w państwie demokratycznym*, w: *Ustroje, doktryny, instytucje polityczne. Księga jubileuszowa Profesora zw. dra hab. Mariana Grzybowskiego*, red. J. Czajowski, Kraków 2007.
- Poiares Maduro M., *The importance of being called a constitution: Constitutional authority and the authority of the constitutionalism*, „International Journal of Constitutional Law” 2005, vol. 3.
- Rakar I., Tičar B., Sever T., *Water Protection in Slovenia: Constitutional and Administrative Law Perspectives*, w: *Water, Governance, and Crime Issues*, red. K. Eman, G. Meško, L. Segato, M. Migliorini, Berlin 2020.
- Rasmussen M., Martinssen D.S., *EU constitutionalism revisited: Redressing a central assumption in European studies*, „European Law Journal” 2019, vol. 25, issue 3.
- Rosas A., Armati L., *EU Constitutional Law, An Introduction*, Oxford 2010.
- Roznai Y., *Unamendability and the Genetic Code of the Constitution*, „European Review of Public Law” 2015, vol. 27, nr 2.
- Roznai Y., *Unconstitutional Constitutional Amendments – the Limits of Amendment Powers*, Oxford 2016.
- Roznai Y., *Unconstitutional Constitutional Amendments – The Migration and Success of a Constitutional Idea*, „American Journal of Comparative Law” 2013, vol. 61.
- Sarmiento D., *The EU’s Constitutional Core*, w: *National Constitutional Identity and European Integration*, red. A. Saiz Arnaiz, C. Alcobero Llvina, Cambridge 2012.
- Sarnecki P., w: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Komentarz I*, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016.
- Schoukens H., *Rights of Nature in the EU (Part I)*, „Journal of European Environmental and Planning Law” 2018, vol. 15.
- Schoukens H., *Rights of Nature in the EU (Part II)*, „Journal of European Environmental and Planning Law” 2019, vol. 16.
- Setzer J., Byrnes R., *Global trends in climate change litigation: 2020 snapshot*, London 2020.
- Sharpf F.W., *Perpetual momentum: directed and unconstrained?*, w: *The Power of the European Court of Justice*, red. S.K. Schmidt, R.D. Keleman, London 2013.
- Sharpston E., De Baere G., *The Court of Justice as a Constitutional Adjudicator*, w: *A Constitutional Order of States?*, red. A. Arnull i in., Oxford 2011.
- Shaw J., *The European Union and Global Constitutionalism*, w: *Handbook on Global Constitutionalism*, A.F. Lang Jr, A. Wiener, London 2017.

- Sikora A., *Constitutionalisation of environmental protection in EU Law*, Zutphen 2020.
- Sikora A., *Dostęp do sądów unijnych w sprawach prawnośrodowiskowych : dopuszczalność skargi o stwierdzenie nieważności w świetle najnowszego orzecznictwa sądów unijnych*, „Europejski Przegląd Sądowy” 11/2020.
- Sikora A., *European Green Deal – legal and financial challenges of the transition*, „ERA Forum” 1/2021, vol. 21, nr 4.
- Sikora A., *Historia integracji europejskiej i rozwój prawa unijnego*, w: *System Prawa Unii Europejskiej, Tom I : Podstawy i źródła prawa Unii Europejskiej*, red. S. Biernat, Warszawa 2020.
- Sikora A., *Konstytucjonalizacja ochrony środowiska w prawie Unii Europejskiej*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2/2021.
- Sikora A., *Zagadnienia demokratycznego charakteru Unii Europejskiej*, w: *System Prawa Unii Europejskiej, Tom I : Podstawy i źródła prawa Unii Europejskiej*, red. S. Biernat, Warszawa 2020.
- Śledzińska-Simon A., Ziółkowski M., *Constitutional Identity in Poland*, w: *Constitutional Identity in a Europe of Multilevel Constitutionalism*, red. Ch. Callies, G. van der Schyff, Cambridge 2019.
- Sołtys A., *Cechy i charakter prawa unijnego oraz problemy jego konstytucjonalizacji*, w: *System Prawa Unii Europejskiej, Tom I : Podstawy i źródła prawa Unii Europejskiej*, red. S. Biernat, Warszawa 2020.
- Teitel R., *The Constitutional Canon: The Challenge Posed by A Transitional Constitutionalism*, „Constitutional Commentary” 2000, vol. 17.
- Telò M., Weyembergh A., *Supranationality and sovereignty in an era of increasing complexity and fragmentation*, w: *Supranational Governance at Stake*, red. M. Telò, A. Weyembergh, Oxford 2020.
- Thym D., *Attack or Retreat? Evolving Themes and Strategies of the Judicial Dialogue between the German Constitutional Court and the European Court of Justice*, w: *Constitutional Conversations in Europe*, red. M. Claes, M. de Visser, P. Popelier, C. van de Heyning, Cambridge 2012.
- Vial C., *Développements de la politique environnementale de l'Union européenne : peu d'espoir à l'horizon?*, w: *L'identité du droit de l'Union européenne. Mélanges en l'honneur de Claude Blumann*, red. B. Bertrand, F. Picod, S. Roland, Bruxelles 2015.
- Voßkuhle A., *Multilevel Cooperation of the European Constitutional Courts. Der Europäische Verfassungsgerichtsverbund*, „European Constitutional Law Review” 2010, vol. 6.

- Weiler J.H.H., *Revisiting Van Gend en Loos: Subjectifying and Objectifying the Individual*, w: *50th Anniversary of the Judgement in Van Gen den Loos, 1963–2013*, Luxembourg 2013.
- Weiler J.H.H., *Supranational Law and the Supranational System: Legal Structure and Political Process in the European Community*, Firenze 1982.
- Widłak T., *O konstytucjonalizacji prawa międzynarodowego – ku konstytucji społeczności międzynarodowej?*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego”, A.D. MMX, vol. VIII.
- Wiener A., Lang A., Tully J., Poiares Maduro M., Kumm M., *Global constitutionalism: Human rights, democracy and the rule of law*, „Global Constitutionalism” 2012, 1(1).
- Worker J., Ratté S., *What Does Environmental Democracy Look Like?*, < <https://www.wri.org/blog/2014/07/what-does-environmental-democracy-look> >, dostęp: 5 lipca 2021 r.
- Wyrzykowski M., Ziółkowski M., *Konstytucyjne zasady prawa i ich znaczenie dla interpretacji zasad ogólnych prawa i postępowania administracyjnego*, w: *Konstytucyjne podstawy funkcjonowania administracji publicznej*, red. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Warszawa 2012.
- Ziemele I., *Role of the Constitutional Courts in Upholding and Applying the Constitutional Principles: the Case of Latvia*, < <https://www.satv.tiesa.gov.lv/en/runas-un-raksti/role-of-the-constitutional-courts-in-upholding-and-applying-the-constitutional-principles-the-case-of-latvia/> >, dostęp: 5 lipca 2021 r.